

ПОТАБЕНКО Л. В.,
аспірант кафедри цивільно-правових
дисциплін, господарського
та трудового права
(Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди)

УДК 349.3(477):364.662

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-1-28>

БІДНІСТЬ – НЕСТРАХОВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК

Стаття присвячена дослідженню сутності бідності як нестрахового соціального ризику, її видів, причин і наслідків. Проаналізовано погляди науковців щодо цієї проблематики. Розглянуто такі види бідності, як абсолютна, відносна та раптова. Зазначено, що процеси масового збідніння населення, що сьогодні відбуваються в Україні, можна назвати раптовими.

Зроблено висновок, що бідність має розглядатися не лише як матеріальна незабезпеченість особи, а як стан людини, що характеризується стійким або хронічним позбавленням ресурсів, можливостей вибору та безпеки, необхідних для досягнення належного рівня життя і задоволення соціальних, економічних, культурних і політичних прав.

Зазначено, що бідність як явище є складним і включає такі основні компоненти: а) бідність доходів (тобто отримання індивідом доходів у розмірі, меншому за необхідний мінімальний бюджет для задоволення основних потреб); б) бідність людського розвитку (депривація харчування, охорони здоров'я, освіти, житлового забезпечення та соціального забезпечення, необхідного для людського розвитку); в) соціальна ізоляція (маргіналізація, дискримінація та виключення із соціальних відносин).

До основних показників бідності віднесено такі: а) недостатність коштів для існування, що може виражатися і обумовлюватися по-різному: наприклад, у вигляді встановлення обмежень законодавством щодо доступу до використання певних видів ресурсів, за допомогою яких особа могла б отримувати джерела для існування; б) неможливість задовольняти основні потреби, такі як харчування, житло, освіта тощо, зокрема, внаслідок комерціалізації основних джерел задоволення таких потреб; в) відсутність доступу до системи правосуддя; г) неможливість бідного населення вжити заходів для поліпшення умов їхнього життя; г) неможливість реалізовувати право на участь у прийнятті політичних рішень, що здійснюють істотний вплив на життя населення; д) вимушена депривація (від лат. *deprivatio* – втрата, позбавлення) можливостей повноцінної реалізації права на гідне життя.

Ключові слова: населення, соціальний ризик, бідність, абсолютна бідність, відносна бідність, раптова бідність.

The article is devoted to the study of the nature of poverty as a non-insurance social risk, its types, causes and consequences. The views of scientists on this issue are analyzed. Such types of poverty are considered as absolute, relative and sudden. It is noted that the processes of mass impoverishment of the population that are taking place in Ukraine today can be called sudden.

It has been concluded that poverty should be considered not only as a person's material insecurity, but as a condition of a person characterized by persistent or chronic deprivation of resources, choices and security necessary to achieve a decent standard of living and the satisfaction of social, economic, cultural and political rights.

It is noted that poverty as a phenomenon is complex and includes the following main components: a) income poverty (i.e., receiving an individual's income of less

than the required minimum budget to meet basic needs); b) poverty in human development (deprivation of nutrition, health, education, housing and social security necessary for human development); c) social exclusion (marginalization, discrimination and exclusion from social relations).

The main indicators of poverty include: a) lack of livelihoods, which can be expressed and conditioned in different ways: for example, by restricting legislation on access to the use of certain types of resources through which a person may obtain sources of livelihood; b) the inability to meet basic needs such as food, housing, education, etc., in particular as a result of the commercialization of the main sources of satisfaction of such needs; c) lack of access to the justice system; d) the inability of the poor to take action to improve their living conditions; e) the inability to exercise the right to participate in political decisions that have a significant impact on the lives of the population; f) forced deprivation (from the Latin *deprivatio* – loss, deprivation) of the possibility of full realization of the right to a decent life.

Key words: *population, social risk, poverty, absolute poverty, relative poverty, sudden poverty.*

Вступ. Бідність є соціально-економічним явищем, яке присутнє в будь-якому суспільстві, однак масштаби та чинники бідності в різних країнах суттєво відрізняються. Бідність в Україні є наслідком багатьох взаємопов'язаних факторів, які можна об'єднати в такі групи: економічні – низький рівень заробітної плати та доходів населення, безробіття, регіональні відмінності, недостатня професійна кваліфікація; демографічні – нерівномірний приріст населення, вимушена міграція, неповні сім'ї, старість; політичні – нестабільність економіки, розрив міжрегіональних зв'язків, недосконалий соціальний захист; соціальні – індивідуальна бездіяльність, низький рівень освіти, медичних послуг, сімейний статус, урбанізація.

Як соціальний ризик, бідність у нашій країні почала обговорюватися і осмислюватися лише тоді, коли дослідники відійшли від середніх характеристик життєвого рівня, що «затушовують» сутність, і подивилися на заробітну плату і сімейні доходи через призму їхньої диференціації. Це відбулося наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. з появою статистики розподілу заробітної плати і доходів. У Радянському Союзі до категорії бідняків відносили самотніх пенсіонерів, членів багатодітних сімей, осіб з інвалідністю (із дитинства, через травму або захворювання). У той період не було єдиного методу вимірювання рівня бідності. Залежно від того, що виступало критерієм, отримувалися різні, протилежні результати. У 1991 р. Держкомстат СРСР визначив, що за межею бідності перебуває 30% населення країни. Тоді ж незалежні експерти дали іншу цифру – 80%. З ідеологічних міркувань поняття «бідність» тоді не мало «прав громадянства» ні на практиці, ні в соціально-економічній теорії радянського суспільства. З 1992 р. перейшли до нової метрики визначення межі бідності: раніше це був мінімальний споживчий бюджет, тепер – бюджет прожиткового мінімуму, або просто прожитковий мінімум.

Бідність є нестраховим соціальним ризиком, який компенсується за кошти бюджетів різних рівнів, що акумулюються через фінансове навантаження на всіх членів суспільства шляхом розподілу грошових коштів через бюджети. Право на отримання державної допомоги малозабезпечена особа отримує незалежно від будь-якої прив'язки до механізму попереднього страхування.

Проблема бідності в Україні та шляхи її вирішення досліджуються багатьма вітчизняними науковцями: Н. Болотіною, Е. Лібановою, О. Москаленко, Ю. Саснко, С. Синчук, С. Поляковою, А. Реут, О. Ярошенком та іншими вченими. Однак на сучасному етапі виникли нові ризики бідності, поглибилися старі її причини, що призводять до загострення цієї проблеми та посилення її негативного впливу на можливості людського розвитку та загалом на соціально-економічний розвиток України. Особливо це має велике значення в контексті євроінтеграційних процесів і формування умов для повноцінної інтеграції України в Європейській соціально-економічній простір.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сутності бідності як нестрахового соціального ризику, її видів, причин і наслідків.

Результати дослідження. У науковій літературі по-різному тлумачать категорію «бідність». Наприклад, на думку Г.В. Філь, можна дати два визначення категорії «бідність», зокрема, по-перше, це неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб

життя, притаманний критеріям конкретного суспільства в конкретний період часу. Інакше кажучи, бідні верстви населення не можуть відповідно харчуватися, оплачувати житло і комунальні послуги, лікуватися та відпочивати, вчитися самим та забезпечувати оплату навчання своїм дітям. По-друге, бідність – це неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно обумовлених нормативів. Різниця між ними полягає в такому: згідно з першим бідними вважаються ті, життєвий рівень яких є нижчим за певний середній стандарт у суспільстві, а за другим – бідними є ті, життєвий рівень яких є нижчим за визначений суспільством мінімальний рівень [1, с. 28–32]. Більш глобальний підхід до визначення бідності обрав В.О. Одинець, який стверджує, що бідність – це результат нерівних можливостей як усередині країни, так і між окремими країнами, грубого ігнорування соціально-економічних прав населення. Бідність є неможливістю внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, характерний конкретному суспільству в конкретний період часу, або неможливістю підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно обумовлених нормативів [2, с. 78–82]. Під бідністю також розуміється неможливість забезпечувати найпростіші і доступні для більшості людей у цій країні умови життя. Великі масштаби бідності, особливо у країнах, що розвиваються, становлять серйозну небезпеку не тільки для національного, але й для світового сталого розвитку [3, с. 40].

Англійський соціолог С. Раунтрі визначив бідність як прожитковий мінімум, необхідний для фізичної дієздатності (виживання) індивіда чи сім'ї. Метод виміру бідності, запропонований ним, називався межею бідності. Вона вимірювалася доходом, необхідним для задоволення мінімуму життєво важливих потреб, і встановлювалася експертами. Окрім їжі, до мінімуму входили одяг, плата за житло і тепло. Межа бідності розраховувалася для кожного типу сім'ї, і ті, хто не мав відповідного доходу, зараховувалися до бідних [1, с. 29].

Бідність доцільно розглядати як соціальну і економічну категорію. Соціальна бідність перш за все пов'язана з «традиційно» бідними категоріями населення: багатодітними сім'ями, неповними сім'ями з дітьми, самотніми пенсіонерами, особами з інвалідністю, тобто з тими верствами населення, у яких велике утриманське навантаження, слабкий стан здоров'я або похилий вік, і, як правило, вони не охоплені зайнятістю. Економічна бідність тотожна із ситуацією, коли працездатне населення не має можливостей забезпечити соціально необхідний рівень життя з причин неповного працевлаштування на ринку праці, безробіття, нестабільної зайнятості, низьких доходів, низького рівня заробітної плати, затримок із її виплатою тощо. Тобто бідність – це соціально-економічне явище, за якого певні верстви населення зазнають труднощів у задоволенні необхідних першочергових потреб і позбавлені можливостей повноцінно приймати участь у житті суспільства [3, с. 64].

У вітчизняному законодавстві також унормовані терміни, які відображають масштаби бідності: глибина бідності – відхилення величини доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності; межа бідності – рівень доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб; крайня форма бідності – бідність, яка порівняно зі стандартами цивілізації асоціюється з межею виживання; рівень бідності – питома вага сімей, у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності [4].

Сьогодні у всьому світі йдуть активні дебати серед учених, політиків, громадськості щодо причин бідності, її різних проявів у країнах із різним рівнем життя, різноманітних стратегій допомоги бідному населенню. Бідність як соціально-економічне явище тісно пов'язана як із рівнем економічного розвитку, так і з нерівністю в доступі до матеріальних і нематеріальних благ. Це означає, що, по-перше, бідність існуватиме завжди, змінюється тільки форма її прояву; по-друге, вона відносна в часі та просторі. Кожна країна в конкретний історичний період використовує своє розуміння бідності. Проте найбільш поширеними є два підходи: абсолютна й відносна концепції бідності.

Концепція абсолютної бідності означає, що бідними вважаються сім'ї, у яких власних ресурсів не досить для задоволення базових потреб. Інакше кажучи, поняття абсолютної бідності припускає, що уряд країни затверджує набір найнеобхідніших для споживання товарів і послуг, вартість яких становить порогове значення або межу бідності. Визначення ж відносної бідності вказує на те, що люди бідні в тому разі, якщо їхні доходи значно нижчі за рівень доходів того суспільства, в якому вони проживають, навіть якщо при цьому вони

достатні для підтримки життєвого рівня. Країни з ринковою економікою, що мають різноманітніший і динамічно змінний ринок товарів і послуг, не беруть на себе зобов'язання прямого визначення переліку необхідних товарів унаслідок того, що є багато взаємозамінних товарів, номенклатура і ціна яких постійно змінюються (насамперед це стосується непродовольчих товарів).

Європейські держави орієнтуються на відносну концепцію бідності, спираючись на яку, до бідних відносять тих, чий життєвий рівень істотно відрізняється від стандарту, переважаючого в країні. У цьому випадку експертними і соціологічними методами оцінюється як переважаючий стандарт життя, так і життєвий рівень, що розглядається як істотне відхилення від стандарту. Ключовим у цьому випадку є той факт, що відносно бідні не можуть дозволити собі мати того, що має основна маса громадян, і тому вони відчувають деякий «стан виключеності» зі стилю і способу життя, що склалися в державі. Отже, вони автоматично потрапляють у розряд «припинених і ображених», а їхній життєвий рівень – до розряду неприйнятно низький [5, с. 28–31].

Бідність, будучи формою соціально-економічного відчуження, є, по суті, формою економічної несвободи, з високим ступенем вірогідності екзистенціальної несвободи. Відносна форма бідності та її абсолютна форма в умовах глобалізації набувають нових наповнень і рис: а) хронічна бідність стає не тільки долею існування сімей, соціальних груп, але й країн і регіонів; б) абсолютна бідність, за якої рівень споживання не дає змоги здійснювати відтворення людини як біологічного організму, набуває ще й прихованої, латентної форми; в) відносна бідність посилюється як через розшарування, так і через ігнорування прагнень за відсутності реальних можливостей [6, с. 42–52].

Отже, феномен бідності є у всьому світі, хоча його прояви можуть бути різні. У країнах із нижчим рівнем економічного розвитку бідність виявляється переважно у вигляді таких явищ, як голод, відсутність доступу до питної води, неписьменність населення, висока смертність від простих захворювань. У країнах із високим рівнем добробуту бідність може означати відсутність засобів на придбання товарів тривалого користування або неможливість отримати іпотечний кредит. Сьогодні американські соціологи включають до складу бідних такі групи: безробітні; низькооплачувані робітники; іммігранти; люди, які переїхали із села в місто; національні меншини; бездомні особи; люди, не спроможні працювати з огляду на старість, каліцтва або хвороби; неповні сім'ї на чолі з жінкою [5, с. 28–34].

Як уже зазначалося, у науковій літературі прийнято виділяти два види бідності: абсолютну та відносну. Абсолютна бідність – стан, за якого доходи індивіда або домогосподарства не можуть забезпечити рівень споживання, що відповідає мінімальним нормативам для цього суспільства (ці нормативи можуть бути закріплені на законодавчому рівні чи існувати у масовій свідомості) [7, с. 257].

У свою чергу, абсолютна бідність має три ступені: 1) злиденність – найбільш глибока бідність; стан, що не дає змоги індивіду забезпечити навіть фізіологічні потреби (недоїдання чи навіть голод); 2) нужденність – середній рівень бідності; охоплює ту частину населення, що може задовольнити лише найпростіші фізіологічні потреби, але при цьому навіть найпростіші соціальні потреби залишаються незадоволеними; 3) незабезпеченість – такий рівень життя, за якого задовольняються основні фізіологічні та соціальні потреби, хоча й на низькому рівні (є можливість харчуватися, оновлювати гардероб, лікуватися і навіть відпочивати, але якість благ, що задовольняють ці потреби, є невисокою). Злиденність передбачає дохід нижче фізіологічного мінімуму. Нужденність – дохід вище фізіологічного, але нижче прожиткового мінімуму. Незабезпеченість пов'язана з доходом, вищим за прожитковий мінімум, що є приблизно на рівні середньої заробітної плати або двох прожиткових мінімумів [7, с. 258].

Відносна бідність – це нездатність забезпечити пристойний для цього суспільства рівень життя. Відносна бідність виявляється під час порівняння індивідом власних можливостей із можливостями інших членів суспільства сьогодні або із їхніми власними можливостями в минулому. Якщо абсолютна бідність характеризує переважно фізіологічні ознаки, то відносна – соціальні. Відносно бідними можна вважати тих, хто хоча й живе в певному матеріальному достатку, все ж таки відчуває обмеження в соціальній, культурній, політичній сферах і брак вільного часу та можливостей відпочинку. З визначення відносної бідності випливає її принципова неподоланність. У цьому її відмінність від абсолютної бідності, розв'язати проблему якої в принципі можливо [7, с. 264–266].

Дедалі частіше в науковій літературі досліджується нова форма бідності – раптова. Вона настає в разі втрати всього майна та джерел для існування, тобто людина в один момент, маючи певний рівень достатку, його втрачає і стає бідною. Така форма бідності вже мала всеосяжні масштаби в історії незалежної України. Найбільш значущим фактором поширення такої бідності в Україні стало падіння обсягів виробництва в 90-х роках ХХ ст. після розпаду СРСР. Це призвело до стрімкого зменшення зайнятості і зниження рівня оплати праці. Таке стрімке збіднення населення є раптовою тотальною бідністю, яка настає внаслідок глобальних перетворень (війн, революцій, розпадів систем). Тобто країна зі стабільною економікою, достатнім ресурсним, технічним, людським, інтелектуальним потенціалами раптово (неочікувано) стає тотально бідною: бідними стали держава і майже всі прошарки населення, незалежно від віку, посади, освіти, наявності роботи тощо.

В Україні ця тенденція зберігалася тривалий час, проте на початку ХХІ ст. ситуація поліпшилася. Зокрема, з 2000 р. було досягнуто певних успіхів у подоланні абсолютної бідності. За критерієм фактичного прожиткового мінімуму рівень бідності зменшився з 71,2 % у 2000 р. до 22,1 % у 2013 р. Проте через економічну кризу, погіршення умов на ринку праці (реальна зарплата зменшилася в червні 2016 р. порівняно з минулим роком на 17,3 %, а рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15–70 років за перший квартал 2016 р. становив 9,9 %), а також значне підвищення цін на енергоносії для населення рівень бідності в Україні стрімко зріс. Як зазначається в економічному огляді Світового банку, рівень бідності збільшився з 3,3 % у 2014 р. до 5,8 % у 2015 р., тоді як помірні бідність (за методологією Світового банку для України) зросла з 15,2 % у 2014 р. до 22,2 % у 2015 р. [8, с. 121–129].

Негативна економічна динаміка та невизначеність у поєднанні зі збройним конфліктом на сході України сприяє стрімкому звуженню середнього класу – основи процвітання суспільства. Ті, хто мав за українськими мірками прийнятний рівень доходу, після зростання тарифів на комунальні послуги, зменшення заробітної плати та пропозицій на ринку праці опинилися в скрутній ситуації, коли витрати стрімко перевищили доходи. Відповідно, зниження рівня благополуччя призводить до зростання рівня бідності. Такі процеси масового збіднення населення, що сьогодні відбуваються в Україні, можна назвати раповими.

Проте в цій ситуації слід виокремити людей, які переживають рапову бідність гостріше. Це – внутрішньо переміщені особи. До бойових дій вони мали певні соціально визнані блага: житло, автомобіль, роботу, стабільний зарібок, освіту, що давало можливість відносити себе до середнього класу. Після початку збройного конфлікту вони втратили все, що мали та стали раптово бідними. Йдеться і про тих, хто виїхав, набувши статусу внутрішньо переміщених осіб, і тих, хто залишився. Такий розподіл, по суті, не має значення, оскільки з обох ліній розмежування умови життя людей лише погіршилися.

Рапові бідність і збіднення, що максимально наблизили певну частину внутрішньо переміщених осіб до межі бідності, утворили нову групу – так званих «нових бідних». З першого погляду може здатися, що «нові бідні» і бідні мають однакові проблеми: відсутність власного житла та/або незадовільні житлові умови, проблеми з працевлаштуванням, невисокі заробітні плати, обмеження в кількості та якості продовольчих і непродовольчих товарів, складнощі в доступі до соціальних послуг. Для традиційно бідних немонетарна бідність є причиною і наслідком монетарної. Раптова бідність чинить на людей економічний, соціальний і психологічний тиск, оскільки змінює їхнє становище в суспільстві, належність до соціального прошарку, зменшує доступ до звичного рівня якості продовольчих і непродовольчих товарів і послуг. Це все призводить до соціального ризику опинитися за межею бідності. Значній кількості внутрішньо переміщених осіб на новому місці проживання не вдається відновити втрачені блага та соціальний статус. Проблеми із проживанням, роботою, інтеграцією до нової громади стають найактуальнішими [8, с. 121–129].

У Стратегії подолання бідності, ухваленій розпорядженням Кабінету Міністрів від 16 березня 2016 р. № 161 [9], приділено увагу запобіганню бідності та соціальному відчуженню серед внутрішньо переміщених осіб. У Стратегії визнано, окрім сталих категорій серед бідного населення, появу нових вразливих до бідності груп населення: внутрішньо переміщених осіб, учасників антитерористичної операції та всіх осіб, постраждалих від збройного конфлікту на сході України. Це означає визнання на офіційному рівні окремої

групи бідних – раптово бідних і вразливих до бідності внаслідок воєнних дій, а тому для них передбачені умови подолання та профілактики бідності.

Висновки. Вважаємо, що бідність має розглядатися не лише як матеріальна незабезпеченість особи, але і як стан людини, що характеризується стійким або хронічним позбавленням ресурсів, можливостей вибору та безпеки, необхідних для досягнення належного рівня життя і задоволення соціальних, економічних, культурних і політичних прав.

Бідність як явище є складним і складається з таких основних компонентів: а) бідність доходів (тобто отримання індивідом доходів у розмірі, меншому за необхідний мінімальний бюджет для задоволення основних потреб); б) бідність людського розвитку (депривація харчування, охорони здоров'я, освіти, житлового забезпечення та соціального забезпечення, необхідного для людського розвитку); в) соціальна ізоляція (маргіналізація, дискримінація та виключення із соціальних відносин).

Основними показниками бідності є такі: а) недостатність коштів для існування, що може виражатися і обумовлюватися по-різному: наприклад, у вигляді встановлення обмежень законодавством щодо доступу до використання певних видів ресурсів, за допомогою яких особа могла б отримувати джерела для існування; б) неможливість задовольняти основні потреби, такі як харчування, житло, освіта тощо, зокрема, в результаті комерціалізації основних джерел задоволення таких потреб; в) відсутність доступу до системи правосуддя; г) неможливість бідного населення вжити заходів для поліпшення умов їхнього життя; г) неможливість реалізувати право на участь у прийнятті політичних рішень, що здійснюють істотний вплив на життя населення; д) вимушена депривація (від лат. *deprivatio* – втрата, позбавлення) можливостей повноцінної реалізації права на гідне життя.

Список використаних джерел:

1. Філь Г.В. Поняття «бідність» та «бідні». Внутрішня диференціація групи бідних. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2007. № 5 (42). С. 28–32.
2. Одинець В.О. Бідність: соціально-економічні та правові аспекти. *Науковий вісник*. № 2 (5). 1999. С. 78–82.
3. Чернега О.Б., Опалько В.В. Глобальна бідність: масштаби, тенденції і загрози розвитку : монографія. Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. 235 с.
4. Про Стратегію подолання бідності : Указ Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 33. С. 39–48.
5. Юрженко Л.В. Бідність як соціальна категорія. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 1 (43). 2008. С. 28–31.
6. Броницька В.В. Бідність і свобода в умовах глобалізації. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Економічна теорія та право*. 2010. № 1. С. 42–52.
7. Добренков В.И. Социология: Социальная структура и стратификация. Москва : ИНФРА-М, 2000. 536 с.
8. Ковязіна К.О. Раптова бідність в Україні: постановка проблеми, шляхи вирішення. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 121–129.
9. Про схвалення Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 23. Ст. 923.

